

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертацията на Мила Петрова Минева на тема: „Визуалното конструиране на социалистическото потребление“ за присъждане на образователно-научната степен „Доктор“

Рецензент: проф. Иван Стефанов, д-р на философските науки

Още по своето заглавие дисертацията „Визуалното конструиране на социалистическото потребление“ претендира да се включи в по-широкия интелектуален поток, който разглежда социалистическото общество като актуален изследователски обект. Но Мила Минева има своя специфична изследователска задача: тя тръгва от общоприетата теза (от „общото място“), че провалът на социализма се дължи на невъзможността му да гарантира реално масово потребление, тоест по-високо качество на всекидневния начин на живот. Но тя избягва икономическия и политическия аспект на темата, за да се съсредоточи върху специфично социологическия контекст: как „социализмът като локален „експеримент с модерността“ произвежда **консумативна култура** на нивото на социалното въображаемо“ (с. 6, подчертаното е мое – И.С.). Целта на дисертацията е да интерпретира *дискурсивното производство* на социалистическото потребление и затова в центъра на вниманието са идеологическите изказвания за потреблението, популярните образи, рекламите или дори карикатурите, кинопрегледите и юбилейните сборници, налаганият нормативен речник за легитимиране на новата консумативна практика и други, чисто културни, артефакти. При старателното четене на текста, аз действително се убедих, че всяка глава от дисертацията проследява генеалогията на „социалистическата“ консумативна култура чрез различни публични образи и текстове, с оглед да се разглоби и разбере в тънкости производството на едно имагинерно потребление. Затова, още в началото на рецензията, ще направя важната констатация, че в този научен текст *приносът* се състои в изследването на онази най-незабележима, но - от друга страна - фундаментална част от културата, която, най-точно, може са определи като **култура на всекидневието**. Тази култура най-трудно се изследва, но тя е навсякъде, защото чрез своите различни действия, хората и институциите непрекъснато, но дори и несъзнателно я създават. И затова аз не се

изненадвам, че при изследване на една кризисна обществена ситуация социологът М. Минева започва да си дава сметка за конкретната негативна културна определеност на формите на всекидневния живот и да ги извежда до висотата на факторите, сринали един обществен строй.

Всекидневната култура - като научно понятие - не е идентична с всекидневния смисъл на същата дума; но тази култура е нещо различно и от това, което Едгар Морен нарича „културна култура“. В този смисъл, тя е най-вече „консумативна култура“, тоест неофициална, нито „висше изкуство“, но по неизбежност предпочитана в условията на социализма да бъде използвана като форма на организация и самоорганизация на баналното всекидневие. Несъмнено, културата на всекидневието в съвременните общества играе значителна, но главно посредническа, компенсаторна, а не преобразователна за обществото роля; но тя е *автентична* култура, доколкото, тъкмо на основата на потреблението, се раждат нови *смисли и значения*, които се стремят да се впишат както в капиталистическия, така и в социалистическия проект, да го оправдаят и да го легитимират. Да не забравяме и това, че социалистическите купувачи бяха активни субекти, които на основата на стоките, на основата на съпоставянето на източните и западните вещи и предмети за потребление формираха свои собствени значения и ценностни критерии за смисъла и съдържанието на ежедневието свят. На с. 50 в разглежданата дисертация, М. Минева смело обобщава, че „цялата консумация е културна“ (всекидневната култура е свързана, например, с яденето и пиенето, но все пак и се различава от тях!), но и правилно отбелязва: „Понятието „консумативна култура“ всъщност подчертава, че **производството на смисъл в модерността се практикува чрез стоките и тяхната консумация**“. От своя страна, относно значението на потребителската култура *именно като култура*, ще добавя по-общото становище на Ханс-Георг Гадамер: културата – това е поглед към света или разбиране на света като *значим свят*.

Ключово значение за подхода на М. Минева към централната тема има първата глава на дисертацията: „Консумативната култура – изследователски ориентири“. Тази глава е добре ерудирана, написана е кратко, стегнато и твърде съдържателно. Тук преди всичко се разкрива как социалните науки в началото на 70-те години на ХХ век откриват консумацията като специфична изследователска перспектива, а

„консумативният избор“ започва да се разглежда като показател за гражданска активност и лична свобода; показва се как много бързо консумацията се превръща в обект на публични политики; посочва се революционното значение на новите машини за бита, постепенно извършеният преход от контрол на социалния ред към контрола над отделния индивид, превръщането на консумацията в политическо оръжие в периода на студената война и т. н. Дадено е точно определение на консумацията: *потребление при посредничеството на пазар и то на стоки, произведени нарочно за размяна на пазара*. Не може да открием общества, които да не потребяват, но специфичното за консумативното общество е тъкмо потреблението на стоки при посредничеството на пазара; това посредничество означава, че в развитите съвременни общества социалният статус не е ограничител и мярка на потреблението. Потреблението не е повече само проява и защита на определен статус, а въпрос на индивидуална или групова идентичност. Точно е определен и началният етап на масовата консумация: началото на XX век за Америка и края на Втората световна война за Европа. През тези периоди потреблението от *средство* се превръща в бурно преследвана масова и индивидуална *цел* в рамките и на най-баналните всекидневни практики.

Но най-същественото в първа глава е разглеждането на един парадокс: от една страна, в течение на две-три десетилетия консумацията се превръща в централна практика на модерното общество, а от друга – авторитетни представители на социологията като Адорно, Хоркхаймер и Маркузе, следвайки Макс Вебер, подлагат на активна негативна оценка процесите на консумация, доколкото те изтласкват хората в частната сфера и чрез това ги карат да губят интерес към публичните дела и гражданските действия. По този начин се налага убеждението, че хедонизмът на потребителя води и до морален упадък. Маркузе даже издигна добре известната и много популярна идея за „едноизмерния човек“, която е точна антитеза на идеята за хармонично развитата личност. Естествено М. Минева, като се опира и на примера на Бирмингамската школа, не приема подобно порицание и защитава – според мен успешно – тезата, че консумацията може да се преобразува в културни микрополитики за изграждане на модерен субект; стоките правят естествено, непосредствено и непринудено видими определени ценностни критерии и по този начин стабилизират категориите на културата. Това е нов тип мислене за културата, при което пазар и култура вече не се разглеждат като антитези;

налага се да се разбере, че най-тривиалното – стоките и пазаруването – успява да обвърже частното, интимното с производството на културен смисъл. На с. 48 от текста точно е казано, че критиците на консумацията „отказват да интерпретират взаимната преплетеност на културни и пазарни форми като специфика и автентичност на модерната култура, или, казано по друг начин, това е отказ да се припознаят тези исторически конструирани културни форми като автентични за собственото си съвремие.“

Присъединявам се изцяло към тази авторска позиция на М. Минева, но същевременно имам и допълни съображения. Те се отнасят до това, че критиката на консумативната култура има и своето вътрешно културологично значение. Тезата за „едноизмерния човек“ не е произволна интелектуална проекция или глупост. Всъщност става дума за реално противоречие в рамките на самото поле на модерната култура: противоречие между „културната култура“ и всекидневната култура. Такива престижни форми на „културната култура“ като религията и изкуството се отличават с това, че те, според Бъргър и Лукмън, са „постоянни производители на завършени полета на значения“; като такива те може да имат, но може и да нямат (и най-често - нямат) нищо общо с конкретния порядък на всекидневния живот. В същото време културата на всекидневието, понеже е директно и винаги свързана с делничното, се развива по-праволинейно, което означава, че тя рядко или почти никак не произвежда напълно „завършени полета на значения“. На тази основа в съвременните поликултурни реалности няма и не може да има пълна хармония между отделните съставни култури. Заслуга на Франкфуртската школа е, че - на основата на критиката на консумативната култура на всекидневието - ни разкри вътрешните противоречия в перманентната културна еволюция на съвременните бурно развиващи се, в политическо и икономическо отношение, общества. Даниел Бел не случайно изследва, разгърнато и задълбочено, културните противоречия на капитализма.

Както вече отбелязах, чрез анализа на потреблението като централен за всекидневието проблем, М. Минева достига до принципното обобщение: социализмът, доколкото не успява да реализира, като обем и съдържание, спрямо реалните житейски и културни нужди - адекватна консумация на вещи и блага, трябваше да *измисли* консумацията като всекидневна културна практика, разбира се, най-често чрез обличането ѝ в

идеологически дрехи. За последното втората глава на дисертацията „Градът като сцена на консумацията“ представлява чудесна илюстрация. Авторката, като следва класически теоретически идеи на общата социология, принадлежащи на Зимел, Зомбарт и други авторитетни имена, вярно и точно разпознава консумативната култура като типично *градски феномен*. Съсредоточавайки своето внимание върху ускореното урбанистично развитие на София, тя открива фактически доказателства за превръщането на столицата през 60-те години в репрезентативна сцена, или дори витрина, на потребителския начин на живот. Новите градски места за развлечения, публично потребление и разходки, естествен резултат от урбанистичните модернизационни процеси, същевременно се обявяват и за специфично социалистически културни завоевания. Както е отбелязано на с. 92, понятията „социализъм“ и „модерност“ се превръщат в синоними, напълно съвпадащи според своя смисъл. На тази основа всекидневните социалистически културни практики се стремят не само да „опитомят“ непрекъснато разширяващите се мащаби на градската консумация, но чрез образни визуализации и откровено тенденциозни текстове да ѝ припишат и заслугата на специфично социалистическо постижение. София е представена не само като най-голям и най-бързо развиващ се град на страната, но и като все по-величествена, по своите мащаби, *идеологическа* сцена на масовата консумация. Но М. Минева същевременно отчита и едно друго своеобразие на процеса: образите, репрезентациите, пропагандните текстове успяват и да предшестват конкретните практики; те първо се внедряват като естествена съставна част на *социалното въображение*, което никак не означава, че винаги се превръщат и във всекидневна реалност. Не всичко, което става в София е характерно и за малките градове или за селата. Налице и едно измисляне на града като консумативен рай през най-банални градски места и пространства: „Основното идеологическо усилие – пише авторката на с.77 - като че ли е овладяването на настоящето, на обикновеното, на ходенето и пиенето на кафе – социалистическо трябва да стане практикуването на града“. По този начин през 60-те години на ХХ век столичният град последователно се конструира в социалното въображение като пространство на свободното време от перспективата на всекидневните практики и именно през този образ се идеологизира и като социалистически.

Всичко, което се извършва относно консумативната културна интерпретация на столичния град има и един, малко скрит, но теоретически важен смисъл, подсказан в разглежданата глава от дисертацията. Още в уводните бележки на с.15, М. Минева пише: „социалистическият потребител се ражда не въпреки, а поради социалистическия проект“. Искам допълнително да разясня това твърдение и от гледна точка на поликултурните реалности, типични за изследвания исторически период.

Факт е, че ХХ в. е забележителен със своите уникални културни мутации, навреме забелязани и успешно характеризирани от социологията на културата. През 30-те години на века се появява като завършено явление *масовата култура*, през 50-те години в големите американски градове (на първо място – Чикаго) бяха разкрити от социолозите анклавите на *културата на бедността*, през 50-те, 60-те и 70-те години светът беше поразен от избухването на *младежките субкултури* и чак след това идва ред и за осъзнаването на консумативната *култура на всекидневието*. Бързам да отбележа, че масовата култура, културата на бедността, субкултурите бяха разглеждани, остро критикувани и отхвърляни - и на теория, и на практика - като буржоазни и подривни по отношение на социалистическото общество; същевременно, обаче, *социализмът бързо разпозна като своя консумативната култура на всекидневието* и това е добре разказано в дисертацията на примера на столичния град.

В третата глава на дисертацията „Консумативна култура със социалистически стил“ М. Минева задълбочава анализа на културата на всекидневието. Тя сполучливо разкрива възникващата специфична ситуация. С течение на времето социалистическото общество бавно увеличава инвестициите в производството, поради това бавно нараства количеството на стоки и вещи за масова консумация и това е реална предпоставка за наличието на постоянен *дефицит* в потребителските практики; от друга страна, липсва и *свободен пазар*, който да опосредства справедливото потребление на новите стоки.

Оказва се, че в сферата на стоките няма нормално задоволяване на масовите потребности, но липсва и естествен, нормален посредник и регулатор на консумативния процес. При това положение, даже и бавното и незадоволително нарастване на консумативните практики, все по-остро поставя въпроса: не означава ли, даже и незадоволителната форма на

замогване с вещи на трудещите се, непосредствено приближаване до буржоазния бит? Всъщност какво превръща стоката от „буржоазна“ в „социалистическа“ ценност? Така всекидневието, и по-точно сферата на бита, става арена на остра идеологическа дискусия, доколкото в стоковото производство и стоковото потребление социализмът видимо изостава (в количествено и качествено отношение) от развитите капиталистически страни и всички, или почти всички, масово започват да предпочитат и търсят западни предмети за всекидневно потребление. *Разпознатата от социализма потребителска култура като своя изведнъж се оказва и скрито подривна по отношение на социализма.*

На тази основа, естествено като регулативен посредник в потреблението, се настаняват *идеологически* критерии и практики; появява се официалната, включително и партийна идеологема, че социалистическите стоки са именно тези, които служат за изграждането на новия социалистически човек, който се отличава с високи материални и духовни потребности. Доколкото обикновеният човек от социалистическото всекидневие, на практика, е незадоволен и критично настроен потребител изниква реална потребност: новият социалистически човек да бъде конструиран идеологически през въображаеми образи на благоденствието, а самото благоденствие, непостижимо в настоящето, да бъде отложено за „светлото бъдеще“. Модернизационният процес в социалистическото общество от материален се превръща повече в идеен и идеологически процес. Културата на всекидневието е не толкова свързана с вещите и стоките, които са в състояние на перманентен дефицит и с новите смисли, които те носят, а с институционализираните дейности на възпитателните, образователните и главно на идеологическите институции. В дисертацията е подробно разкрито как основната функция на социалистическата реклама не е икономическа – да обслужва разпродажбата на изобилието от предмети за потребление, каквото изобилие реално няма, а е възпитателна и образователна, тоест - да рационализира поведението на купувачите по посока на „правилните“ идеологически критерии и по този начин да ги отдалечи от разложителното влияние на капиталистическите стоки. Анализът на сп. „Лада“ разкрива също, че неговата цел е да възпитава „правилни“ потребителски навици, тоест, да легитимира потреблението като насочено към ценности, типични само за социалистическия начин на живот. По този начин консумативната култура на всекидневието се превръща в култура по

идеологическа рецепта, а не независим от всякаква принуда акт на свободна организация и самоорганизация на обикновения живот. В заключителната фраза на тази глава правилно е казано, че идеологическата рецепта бързо се пропуква и „в социалистическият свят нахлуват смисли на консумативна култура без социалистически стил“ (132 с.).

Значително напредване в изследване на основната тема на дисертацията М. Минева бележи в четвъртата глава „Хладилници и бръмбари или по границите на „нормалното“ потребление“. Тук става дума за това как идеологията, все по-активно, се намесва и дори как се развихря в социалистическото тълкуване на знаковата структура на предметите, как активно търси най-благоприятния техен смисъл за социализма. Всекидневното потребление все по-широко се формира през набор от идеологически принуди и означавания на предметите, така че те да работят за социалния порядък. Позитивните значения се придобиват не толкова чрез практикуването на предметите (защото те не достигат, перманентно са дефицитни!), а повече чрез говореното за тях, чрез дискурси, оказващи израз дори на класови битки. Всъщност идеологията иска да наложи тезата, че определящо е дискурсивното конструиране на стоките като специфично за различните общества; (в една от своите последни пиеси Йордан Радичков писа: *Думи, думи, думи! Всеки вакуум запълваме с думи!*). В този смисъл тя търси опора и предизвиква участието в дискурса и на „културната култура“, особено – на хумора и сатирата. „В тази перспектива – пише авторката на с.138 - в-к *Стършел* става интересен за анализ, доколкото можем да видим утвърдените идеологически форми, както и популярните им преобръщания“. Още по-показателно, в това отношение, е как предизвиканият дискурс за нарастващите материални потребности се удвоява и като разказ за нарастващите духовни потребности, на основата на които ще се изгради и хармонично развитата социалистическа личност. За съжаление М. Минева не се съсредоточава достатъчно върху ролята на висшата култура и на опитите, на нейна основа, да се вдъхне живот на всекидневната потребителска култура; наистина добре е забелязано, че от началото на 60-те години започва постепенното и предпазливо „производство на социалистическа масова култура, създадена като средство за възпитание на висок естетически вкус и мислена като необходима за изграждането на всестранно развития социалистически човек, за задоволяване на високите му културни потребности.“ (133-134 с.). Изобщо стремежът е критериите за масовата

култура, както преди това и за консумативната култура на всекидневието, да се вземат назаем от висшата култура и така те да се облагородят в интерес на социалистическото всекидневие. Да не забравяме и това, че изследваното в случая социалистическо общество, в малко по-късен период от своето развитие, е автор на забележителни, „спасителни“ за него по-висши културни политики като тези за всенародното естетическо възпитание или насоченото специално към децата международно движение „Знаме на мира“.

Съществено постижение в разглежданата глава е разкриването на идеологическото значение на фигурата на еснафа, характеризирани като всемогъщ, но незадоволим консуматор, който на всичкото отгоре е и ненаситен потребител на съблазнителните западни стоки. По този начин идеологията разкрива основния враг на идеала за хармонично развития човек, а именно – повърхностният, много активен като потребител, но същевременно с нисък естетически вкус еснаф. Чрез изобличаването на този реален персонаж, целенасочената пропаганда нагледно прехвърля дискурса от вещите в сферата на човешките отношения във формирането на цялостния светоглед към света. Впоследствие фронтът се разширява: „Постепенно еснафството, вещоманията и култът към Запада се събират и формират неразчленимото единство на враговете на социалистическия начин на живот.“(с. 167)

Ако обобщя направения във втора, трета и четвърта глава задълбочен анализ на консумативната култура, определено характерна за социалистическото всекидневие, ще трябва да кажа, че на негова основа М. Минева е анализираща основните процеси на взаимодействие между трите основни сфери на обществото – икономика, политика и култура - като несиметрично развиващи се и поради това непродуктивни – тоест не могат да регулират „правилно“ процеса на стоково производство, размяна и потребление - и като резултат, пораждащи *непреодолими за социализма културни противоречия*. Поради това социалната реалност не е интегрирана от обща ценностна система и не може да контролира, въпреки всички усилия, реалните разновидности в ежедневно поведение на хората.

Последната пета глава от дисертацията „Етикет „носталгия“ или присвояването на социалистическото потребление“ е за мен най-интересната; може би защото тук находчиво се анализира как в света на

днешните стоки спонтанно се появява (най-напред чрез търговски артефакти, заети от близкото минало) актуализиране и пренаписване на социалистическата консумативна култура като различна и алтернативна за настоящето. Тази поява предизвика нещо като морална паника и веднага получи наименованието „носталгия“. Наистина последната мутация на социалистическата потребителска култура на всекидневието е изненадваща. Мисля, че ако М. Минева изследваше не само 60-те и 70-те години на нашия ХХ век, а беше достигнала до времето на рухването на социализма, тя сигурно щеше да отбележи, че в условията на дълбока икономическа и политическа криза на предишното общество тъкмо културата на потреблението даде важна част от мотивите, които изкараха хиляди хора на протест на улицата. А това ще рече, че *консумативната всекидневна култура в един момент се превърна фактически в контракултура*. Така революционно, но и трагично завърши опита да се създаде социалистическа потребителска култура на всекидневието.

Сега сме свидетели на нова мутация на потребителската култура, оценена двусмислено като „носталгия“, тоест не като движение напред към демокрация, а като своеобразен културен опит за реставрация на миналото. М. Минева оспорва и според мен - много аргументирано – тази оценка. От една страна, тя посочва като безспорен факта, че носталгията като феномен се оказва специфичен за края на ХХ век и засяга по своеобразен начин и развитите западни, а не само посткомунистическите страни. Но същевременно отива по далече в своя анализ като аргументира тезата си, че зад личните истории, зад спомените и разказите за социализма всъщност откриваме не разрушителна носталгия, а усилия по *„удържане на непрекъснат биографичен опит*, пространство на общност и ресурс за критика във време, отказало се от утопически проекти.“ (13 с.) Авторката убедително интерпретира спомените на хората от предишното поколение като съдържащи лесно видими алтернативни идентичности: „То (става дума за поколението – И.С.) помни детството си като щастливо детство, като набор от възможности, които днешните деца нямат. Но едновременно с това като време на дефицити, като време на мечтание по дънки и касети със западна музика. И не иска да се откаже от нито една от страните на спомена“ (196 с.). Защо хората не искат да се откажат нито от позитивните, нито от негативните страни на своето минало? Защото не искат да останат без спомени, без жизнен опит, без автобиография. Никой човек не може да избира епохата, в която му се налага да живее. Но могат ли тези, които са

преживели социализма, да ни разкажат нещо смислено, могат ли да открият в миналото си нещо поучително дори и в смисъл на нещо алтернативно относно „тук и сега“ на нашето време? Излизайки охотно от социализма, нашите носталгии се оказаха в ситуацията, описана относно друго общество от Марсел Пруст – в ситуацията на търсене на изгубеното време. Мисля, че най-доброто социалнопсихологическо обяснение на подобна ситуация ни дава В. Бенямин: „Тъй като вътре в човека с изтичането на живота се отключва поредица от образи – картини на собственото Аз, в които той, без да го съзнава, се сблъсква със самия себе си, - така внезапно в неговите мимики и погледи се явява незабравимото и придава на всичко, което е имало значение за него, авторитет, какъвто има на смъртното ложе за живите около себе си дори най-омерзителния злодей“. Действително хората не излизат от социализма онемели, а излизат като чувствителни, мислещи, оценяващи. Защото само така могат да имат цялостен жизнен опит и автобиография без празни места.

Като обобщение - дисертационният труд на М Минева под заглавие „Визуалното конструиране на социалистическото потребление“ е богат на наблюдения, аргументирани обобщения и нови идеи. Понеже смятам този труд за реално постижение на нашата социология на културата предлагам на автора да го издаде като отделна книга.

В заключение: като член на научното жури **убедено ще гласувам за присъждане на образователно-научната степен „Доктор“ на Мила Петрова Минева за представената дисертация.** Препоръчвам и останалите членове на научното жури да направят същото.

23. 12. 2016 г.

Рецензент:

София

Проф. д.ф.н. Иван СТЕФАНОВ